

Старословенистички одсек Института за српски језик САНУ

Пројекат Обрада старих српских писаних споменика и израда Речника црквенословенског језика српске редакције и Српскословенског јеванђељског речника

У Београду је 1969. године покренут пројекат *Речник старословенског (црквенословенског) језика српске редакције* у Институту за српскохрватски језик (сада Институту за српски језик САНУ). У оквиру Института временом се развио посебан, Старословенистички (Старословенски) одсек, а први руководилац пројекта био је академик Димитрије Богдановић. Рад је почео потпуном ексцерпцијом *Мирослављевог јеванђеља*, најстарије сачуване ћириличке књиге писане српскословенским језиком (око 1180. године). Потом је диференцијално ексцерпирана лексика из Вукановог јеванђеља, другог по старини сачуваног српскословенског јеванђеља (на прелазу између XII и XIII века). Према њима су се срањивала друга јеванђеља (паралелна ексцерпција), и то се бележило на полеђини листића. Тако је ексцерпирано око 100.000 листића. Главни ослонац у раду било је класично старословенско *Маријино јеванђеље*, које је најближе матичном тексту старословенског четворојеванђеља (тј. хипотетичкој прототетри – T_0). На српском тлу су му од проучених јеванђеља најближа *Рашко-хиландарско* и *Мокропољско*, управо две најстарије тетре. Крајем 1976. године приступило се, на исти начин, основној и паралелној ексцерпцији српских апостола, а за носећи текст одабран је *Матичин апостол*, један од најстаријих пуних апостола (трећа четвртина XIII века). Његова грађа је допуњавана лексиком из других апостола писаних у XIII и XIV веку, и тако је ексцерпирано око 50.000 листића. На тај начин формирао се корпус од преко сто педесет хиљада листића с новозаветном лексиком.

Одлучено је да се у првој фази изради јеванђељски речник пошто је та лексика најбоље посведочена у старословенским канонским споменицима, а истовремено постоје и критички обрађене одговарајуће грчке паралеле. То је јединствена прилика да се што јасније могуће оцрта основни лик српске редакције у односу на старословенски извор и на друге националне редакције. Јеванђеља су најбоље сачуван род у целокупном старом рукописном фонду.

Током 1990-их почела је израда Речника у складу с концептом који је, пре свега, развијао академик Митар Пешикан. Слова из прве књиге писали су Митар Пешикан, Никола Родић и Димитрије Е. Стефановић. Њихов рад је 2003. године прекинут. Сам концепт, који се у пракси развијао и мењао, остао је и до данас отворен. Године 2006. завршена је Огледна свеска Српскословенског речника јеванђеља: Виктор Савић је састављач, а Гордана Јовановић уредник. У њој су укључени и неки додатни извори, пре свега неколико важних јеванђеља и неколико српскословенских апостола, ради срањивања стања међу овим сродним жанровима на српском терену. У раду се данас користи 35 српских јеванђеља (са

фрагментима из других јеванђеља 42) од XII до XVI века. Она се упоређују са 5 старословенских јеванђеља, са 6 превода Новог завета на савремени српски језик, и са два критичка издања грчког Новог завета. На списку је укупно 55 основних јеванђељских извора.

Структура пуне одреднице

1. заглавље
  - 1.1 одредница маркирана крупнијим фонтом
  - 1.2 граматички податак
  - 1.3 старословенски еквивалент
  - 1.4 фреквенција
  - 1.5 превод на грчки језик
  - 1.6 превод на српски језик
2. сажетак
3. главни део чланка
  - 3.1 адреса
    - 3.2.1.1 цитат
    - 3.2.1.2 ознака јеванђеља
    - 3.2.2.1 разночтенија
    - 3.2.2.2 ознаке јеванђеља
  - 3.3 грчки пример
  - 3.4 савремени преводи
  - 3.5 блиске потврде
  - 3.6 упућивање
  - 3.7 потврђеност у другим речницима

Осим пуних одредница које се састоје из прецизно утврђених делова (више или мање развијених), који су овде предочени, постоје и одреднице које се слободније формирају. Високофреквентне речи слободније се обрађују у односу на изложени концепт и имају наративни карактер да би се избегла непотребна понављања. Редуковане или полупразне одреднице зависе од пуних (за које је резервисано схематско излагање лексичких и текстолошких података). Њихов је циљ да укажу на фонетско-фонолошке, морфолошке и друге промене којима се оцртава развој српског књижевног и српског народног језика. Захваљујући тим коментарима, овај речник добија карактер историјског. Постоје и потпуно празне одреднице, које су упућивачке – оне у начелу не подлежу нормализацији, немају контекст и усмеравају се на пуну одредницу. То омогућује бољу оријентацију у Речнику.

У Огледној свесци обрађено је 385 одредница. Од тога је 116 пуних (96 једночланих, 20 фразеолошких јединица), 114 слободних, тј. полупразних (111 једночланих, 3 фразеолошке јединице), 155 празних. Највише их је из слова А, али их има и из других слова.

Извори за израду Огледне свеске
Српскословенског речника јеванђеља
и њихове скраћенице
у тематско-хронолошком низу

Старословенска јеванђеља

- М: Маријино четворојеванђеље, РГБ, Григ. 6 (М. 1689), почетак XI века – И. В. Ягичъ, *Памятникъ глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие съ примѣчаниями и приложениями*, Berolini, 1883 [Graz 1960, фототипија].
- З: Зографско четворојеванђеље, РНБ, Глаг. 1, крај X – почетак XI века – V. Jagić, *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, Berolini, 1879 [Graz 1954, фототипија].
- А: Асеманијево изборно јеванђеље, Ватикан, Cod. Slav. 3, почетак XI. века – J. Kurz, *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus*, Tomus II, Pragaе, 1955.
- С: Савина књига, РГАДА, ф. 381,14, XI век – В. Щепкинъ, *Саввина книга*, Санкт-Петербург, 1903 [Graz 1959, фототипија].
- О: Остромирово четворојеванђеље, РНБ, Ф. п. 1.5, Новгород 1056/1057. година* – В. Ганка, *Сватоѡ евангелиѡ по Остромировоу спискоу*, Празѡ, 1853.

Српскословенска изборна јеванђеља
и апостоли-јеванђеља

- Мир: Мирослављево јеванђеље, НМ, бр. 1536, око 1185. године – Љуб. Стојановић, *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897; Н. Родић – Г. Јовановић, *Мирослављево јеванђеље (критичко издање)*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, I одељење, књ. XXXIII, Београд, САНУ–ИСХЈ, 1986.
- Вукан: Вуканово јеванђеље, Петроград, РНБ, Ф. п. I. 82, 1196–1202. година – Ј. Врана, *Вуканово еванђеље*, Посебна издања САНУ, књ. CDIV, Одељење литературе и језика, књ. 18, Београд, 1967; уп. крит. апарат у крит. издању Мир
- Ват: Ватиканско јеванђеље, Ватикан, Cod. Slav. 4, прва четвртина XIII века
- Црк: Црколеско јеванђеље, Дечани, збирка Црколез, бр. 1, део рукописа у Музеју СПЦ, Грујић 3–I–23, средина XIII века – уп. крит. апарат у крит. издању Мир
- Хил: Хиландарско изборно јеванђеље, Хиландар, бр. 8, трећа четвртина XIII века – уп. крит. апарат у крит. издању Мир
- Сврљ₁: Сврљишки одломци апракоса А, Архив САНУ, бр. 63, 1279. година – *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*. Издање приредио Никола Родић, Сврљиг–Ниш, 1995.
- Сврљ₂: Сврљишки одломци апракоса Б, Архив САНУ, бр. 63, 1279. година – в. Сврљ₁
- Гилф: Гилфердингово јеванђеље, РНБ, збирка А. Ф. Гилфердинг, бр. 1, око 1284. године

Чест: Апостол-јеванђеље, ЧБ, MS 158, раније НББ, бр. 213, друга половина XIII века (одломак је био повезан са скраћеним Октоихом из средине XIV века)
Деч: Дечански апостол-јеванђеље, Дечани, бр. 4, друга четвртина XIII века
Ром: Романово јеванђеље, Хиландар, бр. 9, 1337. година
Стањ: Стањевићево јеванђеље, Хиландар, бр. 14, средина XIV века
Акад: Академијин апостол-јеванђеље, Архив САНУ, бр. 2, 1366/71. година

Српскословенска четворојеванђеља

Рх: Рашко-хиландарско јеванђеље, Хиландар, бр. 22, друга четвртина XIII века – уп. крит. апарат у крит. издању Мир
Мп: Мокропољско јеванђеље, Крка, бр. 2, средина XIII века – уп. крит. апарат у крит. издању Мир
Бд: Богданово јеванђеље, Архив ХАЗУ, Пс 20, Михановић, бр. 22, крај XIII – почетак XIV века – уп. крит. апарат у крит. издању Мир
Вв: Војводићко јеванђеље, МСПЦ, Грујић, 3–I–53, трећа четвртина XIII века
Сљ: Сврљишки одломци тетре, Архив САНУ, бр. 63, око 1279. године – в. Сврљ₁
Шч: Шишатовачко јеванђеље, НУК, Копитар, бр. 12, крај XIII века
Хл: Хиландарско четворојеванђеље (с праксапостолом), Хиландар, бр. 52, последња четвртина XIII века
Гр: Грујићево јеванђеље, МСПЦ, Грујић, 3–I–25, последња трећина XIII века
Ср: Српско јеванђеље, ЧБ, MS 148, раније НББ, бр. 101, крај XIII – почетак XIV века
Пћ: Пећко јеванђеље, Пећ, бр. 1, последња четвртина XIII века
Нб: Четворојеванђеље (с праксапостолом) из Народне библиотеке, НБС, бр. 643, око 1300. године
Мл: Милутиново јеванђеље, Хиландар, бр. 1, 1316. година
Пр: Призренско јеванђеље, изгорели рукопис Народне библиотеке у Београду, бр. 297, прва трећина XIV века – сачувани фрагменти уз фотографије минијатура, [објављени у:] Мирјана Ћоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље (ка проблему његовог датовања)*, Старинар, књ. XIX–1968, Београд, 1969, стр. 191–202 + т. XIV
Хн: Хиландарско јеванђеље, Хиландар, бр. 12, прва половина XIV века
Дв: Дивошево јеванђеље, Цетиње, Подврх бб., четврта деценија XIV века – в. крит. апарат у крит. издању Хв
Дш: Душаново јеванђеље, Хиландар, бр. 15, 1345. година
Сл: Слечанско јеванђеље, Архив ХАЗУ, бр. IVd3, средина XIV века
Јк: Јеванђеље Јакова Серског, БМ, Add. 39626, 1354. година
Св: Јеванђеље патријарха Саве, Хиландар, бр. 13, 1354/75. година
Кп: Копитарово јеванђеље, НУК Копитар, бр. 24, после 1377. године – уп. крит. апарат у крит. издању Хв
Гг: Јеванђеље монаха Григорија, Хиландар, бр. 11, трећа четвртина XIV века
Нк: Никољско јеванђеље, ЧБ, MS 147, раније НББ, бр. 112, последња четвртина XIV века – Ђ. Даничић, *Никољско јеванђеље*, Биоград, 1864; уп. крит. апарат у крит. издању Хв

- Хв: Хвалов зборник, УБ, бр. 3575, 1404. година – *Codex "Christiani" nomine Hval*. Potpuno faksimilirano izdanje originala iz Univerzitetske biblioteke u Bolonji, Sarajevo, 1986; *Zbornik Hvala krstjanina (transkripcija i komentar)*. Izdanje priredili Nevenka Gošić i dr., Sarajevo, 1986.
- Рд: Радослављево јеванђеље, фрагменти, РНБ, F. I. N. 591, 1429. година – *Радослављево јеванђеље*, РНБ–НБС–НБЈ, Београд, 2001.
- Чј: Чајничко јеванђеље, Чајниче, бр. 11, крај XIV – почетак XV века – уп. крит. апарат у крит. издању Хв
- Км: Куманичко јеванђеље, Архив САНУ, бр. 69, крај XV – почетак XVI века
- Рн: Рујанско јеванђеље – штампано у штампарији манастира Рујан 1537. године – *Рујанско четворојеванђеље*, Београд, 1987 [фототипија].
- Бд₂: уметак у Богданово јеванђеље, XIV – XV век – в. Бд
- Мп₂: уметак у Мокропољско јеванђеље, XV век – в. Мп
- Ср₂: уметак у Српско јеванђеље, XVI век – в. Ср

Српски апостоли

- Мих: Михановићев одломак апостола, ХАЗУ, *Fragm. glag. 1*, XII век – V. Jagić, *Gradja za glagolsku paleografiju*, Rad JAZU, knj. II, Zagreb, 1868, стр. 5–12 (1–35).
- Грш: Гршковићев одломак апостола, ХАЗУ, *Fragm. glag. 2*, XII век – V. Jagić, *Grškovićevo odlomak glagolskog apostola*, Starine JAZU, knj. XXVI, Zagreb, 1893, стр. 46–53 (33–161).
- Мат: Матичин апостол, Нови Сад, Матица српска, РР 184, трећа четвртина XIII века – *Матичин апостол (XIII век)*. Приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић. Увод и опис рукописа написао Димитрије Богдановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, I одељење, књ. XXIX, Београд, 1979.
- Шиш: Шишатовачки апостол, Београд, Патријаршијска библиотека, бр. 322, Пећ, 1324. година – *Шишатовачки апостол (1324. године)*. Приредио Димитрије Е. Стефановић, Беч, ААН–САНУ–ИСХЈ, 1989.

Остали извори

- Супр: Супрасаљски зборник, НУК, Cod. Кор. 2, РНБ, Q п 172, НБ (Варшава), БОЗ 201, X–XI век – С. Северьяновъ, *Супрасальская рукопись*, I–II, Санктпетербургъ, 1904 [Graz 1956]
- Клоч: Клочев зборник, ГБ, бр. 2476, Инсбрук, XI век – A. Dostál, *Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník tridentský a innsbrucký*, Praha, 1959.
- Ен: Енински апостол, НБКМ, бр. 1144, друга половина XI века – К. Мирчев – Хр. Кодов, *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в.*, София, 1965.
- Мстел: Мстислављево изборно јеванђеље, Москва, ГИМ, собрание Синодальное, бр. 1203, XI–XII век – *Апракос Мстислава великого*. Издание подготовили Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова, под редакцией Л. П. Жуковской, Москва, 1983.
- Ив: Четворојеванђеље цара Ивана Александра, БМ, Add. MS 39627, 1356. година – Л. Живкова, *Четвороевангелието на цар Иван Александър, с пълно черно-*

бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветна факсимилета, София, 1980.

ХЗ: Хиландарски медицински зборник, Хиландар, бр. 517, XV–XVI век – *Хиландарски медицински кодекс (N. 517)*, Београд, 1980 [фототипија].

Мон: Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Wien, 1858 [Graz 1964].

ЦслНЗ: Црквенословенски Нови завет. – Нѡвѡй завѣтъ Гѣа нѡшегѡ Їѡса Хрѣта. The New Testament in Slavonic, London, 1959.

Ben: Житије св. Венедикта, РНБ, Гиљф 90, XIV век – Slovník jazyka staroslověnského

Const: Житије св. Константина, Зборник Владислава Граматика, ХАЗУ, III а 47, 1469. година – Slovník jazyka staroslověnského

Grš: Slovník jazyka staroslověnského; в. Грш

Hilh: Гиљфердингов апостол, РНБ, бр. 14, XIV век – Slovník jazyka staroslověnského

Hval: Slovník jazyka staroslověnského; в. Хв

Mih: Slovník jazyka staroslověnského; в. Мих

Naum: Житије св. Наума, Зограф, XV век – Slovník jazyka staroslověnského

Nicod: Никодимово јеванђеље, НБ (Беч), XV век – Slovník jazyka staroslověnského

Nik: Slovník jazyka staroslověnského; в. Нк

Progl: Проглас светог јеванђеља, Хиландар, XIII век – Slovník jazyka staroslověnského

Šiš: Slovník jazyka staroslověnského; в. Шиш

Савремени преводи на српски језик

Вук: *Нови завјет Господа нашега Исуса Христа*. Превео Вук Стеф. Карацић, Беч 1847, [у:] Сабрана дела Вука Карацића, X, Београд, 1974.

Реш: [Милан Решетар], *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*. Preveo Stari zavjet Gj. Daničić. Novi zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić. (Pregledano izdanje.) Budim-Pešta, 1895 [Beograd 1985].

Стеф: *Свето писмо Новог завета*. Превео с грчког др. Димитрије Стефановић, професор универзитета, Београд, 1934.

Бак: *Sveto pismo Staroga i Novoga zaveta*. Preveo dr. Lujo Bakotić, Beograd, 1933.

Чар: *Нови завет*. Превео др Емилијан Чарнић, Београд, 1992.

Син: Свети архијерејски Синод СПЦ, *Свето писмо. Нови завет Господа нашег Исуса Христа*. Пето исправљено издање, Београд, 2002.

Критичка издања на грчком језику

The Greek New Testament. Edited by K. Aland, M. Black, C. M. Martini, B. M. Metzger, A. Wikgren. Third Edition (Corrected), United Bible societies, Stuttgart, 1988.

Н ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ. Second Edition (with revised critical apparatus), The British and Foreign Bible Society, London, 1964.

Називи установа и њихове скраћенице

АВЧР (AVČR): Akademie věd České Republiky
ААН: Аустријска академија наука (Беч): Österreichische Akademie der Wissenschaften
АНСССР: Академија наук СССР, в. РАН (Москва)
БАН: Българска академија на науките (Софија)
БМ: The British Museum (Лондон)
БМС: Библиотека Матице српске (Нови Сад)
ГИМ: Государственный исторический музей (Москва)
ГБ: Градска библиотека (Тренто)
Дечани: Манастир Високи Дечани
Зограф: Манастир Зограф
ИБЕ: Институт за български језик (Софија)
ИМЈ: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ (Скопље)
ИРЈ (ИРЯ) Институт русског језика (Москва)
ИСБ: Институт славјановедения и балканистики РАН (Москва)
ИСЈ: Институт за српски језик
ИСХЈ: Институт за српскохрватски језик, в. ИСЈ
ЈАЗУ (JAZU): Југославенска академија наука и уметности, в. ХАЗУ
Крка: Манастир Крка
НБ: Национална библиотека (Варшава)
НББ: Народна библиотека у Београду, в. НБС
НБКМ: Народна библиотека „Кирил и Методиј“ (Софија)
НБЈ: Народна банка Југославије
НБС: Народна библиотека Србије (Београд)
НМ: Народни музеј (Београд)
НУК: Narodna in univerzitetna knjižnica (Љубљана)
МС: Матица српска (Нови Сад)
МСПЦ: Музеј Српске православне цркве (Београд)
МХ (МН): Матица хрватска (Загреб)
Пећ: Манастир Пећке патријаршије
ПБ: Патријаршијска библиотека (Београд)
РАН: Российская академия наук (Москва)
РГАДА: Российский государственный архив древних актов (Москва)
РГБ: Российская государственная библиотека (Москва)
РНБ: Российская национальная библиотека (Петроград)
САН: Српска академија наука, в. САНУ
САНУ: Српска академија знаности и уметности (Београд)
СИ (SI): Staroslavenski institut (Загреб)
СИАНЧР: Славјански институт АН ЧР, в. СУ
СКА: Српска краљевска академија, в. САНУ
СКЗ: Српска књижевна задруга (Београд)
СПЦ: Српска православна црква
СУ (SÚ): Slovanský Ústav AV ČR
УБ: Универзитетска библиотека (Болоња)
УЈЧ (ÚJČ): Ústav pro jazyk český
ХАЗУ (HAZU): Хрватска академија наука и уметности (Загреб)
Хиландар: Манастир Хиландар
ЦАНУ: Црногорска академија наука и уметности (Подгорица)
Цетиње: Цетињски манастир
Чајниче: Српска православна црквена општина у Чајничу
ЧБ: Chester-Beatty (Даблин)
ЧСАВ (ČSAV): Československá akademie věd, в. АВЧР

Издавачка делатност Одсека

Ексерпција рукописа на основу њихових фотографија и ретких издања сама по себи није довољна, већ је за озбиљну обраду старог српског писаног наслеђа неопходан шири рад од лексикографског, нарочито на пољу текстолошких, језичких и археографских анализа. Митар Пешикан, Гордана Јовановић и Никола Родић специјализовали су се у питањима јеванђељске лексике, а Димитрије Стефановић и Радмила Ковачевић у апостолској грађи.

Најпре је, од великих захвата, објављено дипломатичко издање једног од најстаријих пуних апостолских текстова, према рукопису из Библиотеке Матице српске, РР 184 (*Матичин апостол (XIII век)*). Приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић. Увод и опис рукописа написао Димитрије Богдановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXIX, Београд, САНУ, 1979). Нешто касније, исти рукопис је фототипски издат (*Матичин апостол*. [Књигу приредио дописни члан Димитрије Богдановић], Фототипска издања, књ. 2, Београд, САНУ–НБС–МС, 1981). Најзапаженији резултат рада у Старословенистичком одсеку јесте критичко издање Мирослављевог јеванђеља, које је кроз критички апарат сравњено са шест других старих и значајних јеванђеља (Никола Родић – Гордана Јовановић, *Мирослављево јеванђеље (критичко издање)*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, I одељење, књ. XXXIII, Београд, САНУ–ИСХЈ, 1986). Затим, приређено је рашчитано издање изборног апостола које је 1324. године преписао јеромонах Дамјан у Пећи за архиепископа Никодима, из Патријаршијске библиотеке, бр. 322 (*Шишатовачки апостол (1324. године)*). Приредио Димитрије Е. Стефановић, Беч, ААН–САНУ–ИСХЈ, 1989). Гордана Јовановић је приредила *Повест о словима и Житије деспота Стефана Лазаревића* од Константина Философа (Београд, Просвета–СКЗ, 1989), а Никола Родић *Сврљишке одломке из 1279. године*, који се чувају у Архиву САНУ, бр. 63 (*Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*). Издање приредио Никола Родић, Етно-културолошка радионица Сврљиг – Просвета Ниш, 1995). Иза Николе Родића остао је започет рад на обједињеном издању делатности Љубомира Стојановића у вези с Мирослављевим јеванђељем. Издање су до краја довели проф. Ђорђе Трифуновић и Виктор Савић (*Љубомир Стојановић о Мирослављевом јеванђељу*. Приредио Никола Родић, Горњи Милановац, 2004). Приређен је Месецослов Јерусалимскога типика цариградскога типа на основу рукописа Ковинског типика из XIV века, који се чува у Архиву САНУ под бр. 294 (*Месецослов Јерусалимскога типика*. Рукопис Архива САНУ. Приредио Виктор Савић, Центар за црквене студије Ниш – Манастир Сопоћани, 2003). На крају, објављена је Огледна свеска Српскословенског речника јеванђеља (*Српскословенски речник јеванђеља*. Огледна свеска. Саставио Виктор Савић. Уредник Огледне свеске Гордана Јовановић, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с., књ. 23, Београд, ИСЈ САНУ, 2007).

Виктор Савић